

УДК 347.965

**АДВОКАТУРА ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ
ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ**

**THE ADVOCACY AS AN INALIENABLE INSTITUTION
OF CIVIL SOCIETY AT THE PRESENT STAGE
OF THE ESTABLISHMENT OF LEGAL STATE IN UKRAINE**

Заборовський В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права*

Ужгородського національного університету

У статті досліджуються місце і роль адвокатури в сучасній правовій системі України. Вказується на те, що Конституція України надає адвокатурі велике значення, перетворюючи її на ключову правозахисну інституцію та закріплюючи за нею функції щодо надання професійної правничої (правової) допомоги не тільки певним, конкретним особам, а й суспільству взагалі. Робиться висновок про те, що адвокатура є незалежним і невід'ємним інститутом громадянського суспільства, але вона жодним чином не повинна розглядатися як громадська організація.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, громадянське суспільство, правозахисний інститут, право на професійну правничу (правову) допомогу.

В статье исследуются место и роль адвокатуры в современной правовой системе Украины. Указывается на то, что Конституция Украины придает адвокатуре большое значение, превращая ее в ключевую правозащитную организацию и закрепляя за ней функции по предоставлению профессиональной юридической (правовой) помощи не только определенным, конкретным лицам, но и обществу в целом. Делается вывод о том, что адвокатура является независимым и неотъемлемым институтом гражданского общества, но она никоим образом не должна рассматриваться в качестве общественной организации.

Ключевые слова: адвокат, адвокатура, гражданское общество, правозащитный институт, право на профессиональную правовую помощь.

In this paper, an analysis the place and role of the legal profession in the modern legal system of Ukraine. It is pointed out that the Constitution of Ukraine pays lawyers important role, transforming it into a key human rights organization, fixing her functions to provide professional legal assistance is not only certain, specific individuals, but also society as a whole. The conclusion is that the legal profession is independent and integral institution of civil society, but it should in no way be regarded as a social organization.

Key words: lawyer, legal profession, civil society, human rights institution, right to professional legal assistance.

Адвокатура є одним із інститутів, який безпосередньо покликаний захищати права людини. Необхідність існування адвокатури як інституту громадянського суспільства обумовлена тим, що неможливо побудувати державу, яка б відповідала міжнародним стандартам розвитку демократії та верховенства права і закону без існування відповідного механізму забезпечення права, свобод і законних інтересів людини. Актуальність статті полягає в тому, що, хоча переважна більшість науковців дотримуються позиції, за якою адвокатура належить до інститутів громадянського суспільства, проте в юридичній літературі існують й протилежні позиції щодо цього. На жаль, не отримало належного вирішення це питання й на законодавчому рівні.

Проблеми визначення місця і ролі адвокатури як інституту громадянського суспільства були предметом досліджень ряду науковців. Серед яких, які досліджували окремі аспекти даної проблеми, доцільно виокремити праці Н.В. Борзих, Т.В. Варфоломеевої, Т.Б. Вільчик, О.О. Воронова, О.П. Галоганова, А.В. Козьмінних, Н.О. Обловацької, С.В. Прилуцького, В.О. Святоцької, Л.В. Тацій, О.Г. Яновської, І.С. Яргих та інших. Разом із тим і сьогодні залишається достатня кількість дискусійних питань у даній сфері.

Метою даної статті є аналіз місця і ролі адвокатури як інституту громадянського суспільства. Основними завданнями автор ставить перед собою: проаналізувати різноманітні позиції науковців щодо сприйняття адвокатури в якості інституту громадянського суспільства (в тому числі й позиції тих науковців, які заперечують це); визначити місце, яке Конституція України та Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»

відводить адвокатурі як одному з основних елементів механізму забезпечення права, свобод та законних інтересів людини; та на основі проведеного аналізу виявити недоліки в такому правовому регулюванні.

В одній із наших попередніх праць, аналізуючи конституційно-правове регулювання статусу адвокатури в Україні, ми доходили до висновку, за яким адвокатура – це один з основних елементів механізму забезпечення права, свобод та законних інтересів людини, рівень розвитку якої в суспільстві безпосередньо вказує на рівень розвитку демократії в ньому. Вказувалося на те, що статус адвокатури в Україні врегульований у тому числі й на рівні Конституції, яка закріплює за нею особливу роль із забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини, що автоматично перетворює її на ключову правозахисну інституцію в сучасній правовій системі України [1, с. 419].

Також, досліджуючи сутність конституційних змін (щодо правосуддя), ми поділяємо позицію українського законодавця, який монополію на здійснення основних видів правової допомоги (захисту та представництва), закріплює виключно за адвокатами. Це обумовлено тим, що оскільки держава гарантувавши на конституційному рівні право на надання професійної правничої (правової) допомоги особам, які перебувають в складній (проблемній) правовій ситуації, повинна забезпечувати й належні умови його реалізації. Щодо адвокатури, то такими умовами, зокрема є встановлення суттєвих кваліфікаційних та інших вимог до кандидатів на здобуття статусу адвоката, а також шляхом закріплення особливого професійного статусу адвоката [2, с. 250].

Потрібно також врахувати й те, що ст. 131-2 чинної редакції Консти-

туції України, якою по суті визначається конституційно-правовий статус адвокатури, розміщена в Поділі VIII «Правосуддя». Крім цього, цією ж статтею закріплюється норма, за якою незалежність адвокатури гарантується. Все це дає можливість дійти до висновку, за яким на конституційному рівні адвокатуру визнано як незалежний інститут, який займає самостійне місце в механізмі здійснення правосуддя. Але, незважаючи на всі позитиви конституційно-правового регулювання статусу адвокатури, на жаль, й воно не позбавлено недоліку. На нашу думку, основним недоліком є те, що на конституційному рівні не закріплене правове становище адвокатури в якості невід'ємного інституту громадянського суспільства.

Для визначення місця і ролі адвоката в громадянському суспільстві насамперед необхідно з'ясувати саму сутність поняття «громадянське суспільство». Розуміння даного поняття, після першого його докладного дослідження, що було здійснене видатним німецьким філософом Георгом В.Г. Гегелем [3, с. 228], який запропонував розглядати суспільство в рамках трьох рівнів (сім'я, громадянське суспільство та держава), а саме громадянське суспільство як диференціацію, яка виступає між сім'єю та державою, зазнало суттєвих змін.

На сьогодні термін «громадянське суспільство» використовується в найрізноманітніших значеннях. Так, В. Дзодзів у своїй праці [4, с. 162-165] зазначає, що термін «громадянське суспільство» вживається в трьох основних значеннях, а саме як: 1) громадянське (civil), цивільне суспільство, що протиставляється нецивілізованому, варварському суспільству; 2) як феномен античного поліса – гро-

мадянська община; та 3) буржуазне суспільство, у якому сфера приватних справ та інтересів звільняється від прямого впливу державно-владних інститутів, стає автономною та такою, що безпосередньо не залежить від держави, сферою життєдіяльності людей. Найпоширенішим на сьогодні, на нашу думку, є розуміння громадянського суспільства як такого, що «в цілому ототожнюється зі сферою приватних інтересів і потреб» [5, с. 8].

Тут, на нашу думку, заслуговує на увагу визначення поняття «громадянське суспільство», надане В.Д. Переваловим, який вказує на те, що це «вільне демократичне правове суспільство, орієнтоване на конкретну людини, що створює атмосферу поваги до правових традицій і закону, загально гуманним ідеалам, що забезпечує свободу творчої і підприємницької діяльності, що створює можливість досягнення благополуччя та реалізації прав людини і громадянина, органічно виробляє механізми обмеження і контролю за діяльністю держави» [6, с. 95]. Слушною є і думка А.В. Козьмініх, яка зазначає те, що «громадянське суспільство – система самостійних і незалежних від держави суспільних інструментів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, для насиченого соціального, культурного і духовного життя, збереження і відтворення накопичених етичних цінностей і передачі від покоління до покоління» [7, с. 229].

Ми вважаємо, що основним моментом, з якого виходять науковці, є розуміння громадянського суспільства в якості суспільства, спрямованого на забезпечення належних умов реалізації приватних інтересів і потреб особи. При цьому потрібно врахувати й позицію І.С. Яртіха, який виходить

з того, що «термін «громадянське» у взаємозв'язку з терміном «суспільство» є якісною характеристикою стану суспільства його внутрішньої самодостатності та громадської активності» [8, с. 8]. Все це дає нам можливість дійти до висновку, за яким громадянське суспільство потрібно розуміти як якісний стан розвитку суспільства, основною метою якого є забезпечення належних умов реалізації приватних інтересів і потреб особи. Необхідність існування громадянського суспільства обумовлена тим, що «найкращим середовищем для належного проживання і розвитку людини, в якому всі члени суспільства вільні і рівні, є громадянське суспільство, адже у ньому людина, особа, індивід є ключовою метою такого суспільства, а держава, здійснюючи свій вплив за допомогою права, повинна враховувати пріоритетність інтересів кожної конкретної людини» [9, с. 82].

Аналізуючи поняття «громадянське суспільство», слід погодитися з позицією тих науковців, які вказують, що воно «найадекватніше співвідноситься з поняттям саме правової держави, оскільки і перше, і друге відображають найважливіші характеристики та невід'ємні сторони життєдіяльності сучасної демократичної державності: з одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з іншого – органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на формально-правових засадах інститути держави, яка лише за таких умов може стати правовою» [10, с. 40; 11, с. 8].

Тут, на нашу думку, одну з основних, провідних ролей в забезпеченні такого якісного стану розвитку суспільства, належних умов

проживання людини в суспільстві, шляхом утвердження пріоритетності інтересів кожної конкретної особи, відіграє діяльність як адвокатури в цілому, так і адвоката зокрема. Ми в повній мірі поділяємо позицію В.О. Святоцької, за якою історична цінність адвокатури полягає в тому, що вона є системоутворюючим елементом сучасного громадянського суспільства та правової держави [12, с. 3].

Досліджуючи питання про місце і роль адвокатури в громадянському суспільстві та правовій державі, можна стверджувати про те, що в науковців відсутня єдина точка зору щодо віднесення адвокатури до інститутів громадянського суспільства. Хоча переважна більшість науковців дотримуються позиції, за якою адвокатура належить до інститутів громадянського суспільства, проте в юридичній літературі існують і протилежні позиції відносно цього. Зокрема, незмінний президент Гільдії російських адвокатів Г.Б. Мірзоев вважає, що відсутня нормативна база для юридичного визнання адвокатури інститутом громадянського суспільства, що захищає його права, а загальновизнані історичні судження про адвоката як громадського діяча, який уповноважений суспільством і державою представляти суспільні інтереси вимагають переосмислення [13, с. 63]. Подібної позиції дотримується й М.В. Адріанов, який через розкриття системних зв'язків адвокатури, громадянського суспільства і держави обґрунтовує висновок про те, що адвокатура, не належачи в структурному відношенні ні до громадянського суспільства, ні до держави, є інститутом, який забезпечує комунікативну взаємодію такого суспільства і держави у сфері правозастосування [14, с. 8]. Прихильником такої позиції є і Т.Б. Вільчик, яка на підставі дослі-

дження правової природи адвокатури і специфічних ознак, яким має відповідати громадянське суспільство доходить до висновку, що адвокатура не може бути віднесена до інститутів громадянського суспільства. Вона вказує на те, що «діяльність адвокатури вимагає незалежності не лише від держави, а й від самого громадянського суспільства. Адвокатура може стати на захист інтересів як держави, так і громадянського суспільства. У законодавстві України адвокатура має бути визначена як незалежний самоврядний правозахисний інститут, на який держава покладає найважливіші функції захисту прав та законних інтересів людини» [15, с. 248].

Протилежної точки зору дотримуються ті науковці, які вважають, що адвокатура є інститутом громадянського суспільства. Зокрема, О.М. Просквіркін характеризує місце адвокатури в правовій системі «як один із способів самообмеження державної влади, за допомогою якого створюється інститут громадянського суспільства, що сприяє повноцінній реалізації та захисту громадянами своїх прав і свобод» [16, с. 10]. Поділяє таку позицію і В.І. Сергеев, який вказує на те, що адвокати завжди зарекомендували себе до структур громадянського суспільства, маючи «при цьому на увазі, що служіння праву як гуманістичному явищу і громадянському суспільству є основними, умовно кажучи, стратегічними завданнями адвокатури» [17, с. 30]. Крім цього, він звертає увагу й на те, що новий Федеральний закон Російської Федерації «Про адвокатську діяльність та адвокатуру» адвокатуру вже також розглядає як інститут громадянського суспільства.

Прихильниками точки зору, за якою адвокатура розглядається в якості інституту громадянського су-

спільства, також є Л.В. Тацій (адвокатура вважається інститутом громадянського суспільства, який є не лише об'єднанням професіоналів-юристів, а й правозахисною інституцією, яка реалізує свої повноваження у тісній взаємодії з органами юстиції – судовими установами, органами нотаріату, реєстрації актів громадянського стану, державної виконавчої служби, судово-експертними установами та іншими державними і недержавними установами) [18, с. 5], Н.В. Борзих (адвокатура є професійним співтовариством адвокатів й як інститут громадянського суспільства не входить до системи органів державної влади й органів місцевого самоврядування) [19, с. 448] та ряд інших науковців [20, с. 39; 21; 22, с. 32].

Ми не поділяємо позицію науковців, які не відносять адвокатуру до інститутів громадянського суспільства, а вважаємо, що адвокатура є «найважливішим» [23, с. 21], «одним із найпотужніших інститутів саморегулювання громадянського суспільства» [24, с. 53], який до того ж «в сучасному світі є свого роду фундаментом громадянського суспільства» [25, с. 6]. Потрібно врахувати й думку С.Е. Лібанової [26, с. 9], яка зазначає, що забезпечення гарантування прав і свобод людини можливе лише за наявності розвиненої системи конституційно-правових гарантій, що включає не тільки діяльність державних правоохоронних інституцій, а й незалежних від держави (економічно і організаційно) професійно-правових правозахисних інститутів громадянського суспільства. Таким інститутом, на її думку, і є адвокатура. Заслуговує на увагу й позиція І.С. Яртих, який вказує, що адвокатура за своєю природою є інститутом громадянського суспільства. А це, на його думку, означає, що «вся її діяльність з надання юри-

дичної допомоги і правовий захист адресований як окремим особам, їх об'єднанням, так і суспільству в цілому. Без дистанціювання від органів державної влади та широкої автономії виконання таких функцій може бути ускладнене, тому що мова найчастіше йде про захист особистості від зазіхань владних структур та їхніх представників в особі «всюдисущих» чиновників» [27, с. 167].

Враховуючи вищевказане, можна дійти до висновку, що адвокатура є невід'ємним інститутом громадянського суспільства. Крім цього, лише такий стан речей, за яким адвокатура буде розглядатися як незалежний інститут громадянського суспільства, надасть можливість забезпечити належний та дієвий механізм реалізації, закріпленої за адвокатурою функції щодо надання професійної правничої (правової) допомоги не тільки певним, конкретним особам, а й суспільству взагалі.

Досліджуючи питання про віднесення адвокатури до інститутів громадянського суспільства, слід звернути увагу на те, що деякі науковці розглядають її (тобто адвокатуру) як громадське об'єднання. Так, І.О. Русанова зазначає, що «адвокатура – це незалежна самостійна громадська організація професійних юристів, яка у встановленому законом порядку виконує важливу суспільну функцію – захист прав і законних інтересів громадян і організацій, а також надає їм необхідну правову допомогу» [28, с. 158]. Прихильником такої точки зору також є А.О. Власов, вказуючи, що «адвокатура як незалежна, громадська організація певною мірою покликана виконувати роль гаранта у дотриманні суб'єктивних прав громадян і організацій, у тому числі права на захист честі, гідності та ділової репутації, як у цивільному,

так і арбітражному судочинстві» [29, с. 6]. Поділяє таку позицію й М.В. Іванова, відмічаючи, що закріплене право громадян на судовий захист та юридичну допомогу гарантується діяльністю спеціальної професійної, громадської організації, створеної в інтересах різнобічного захисту прав громадян юридичними засобами, якою є адвокатура [30].

Ми піддаємо сумніву таку позицію науковців, оскільки правова природа адвокатури суттєво відрізняється від правової природи громадської організації як за попереднім Законом України «Про об'єднання громадян» [31], так і за чинним сьогодні Законом України «Про громадські об'єднання» [32]. Тут ми повністю поділяємо твердження О.Г. Яновської, яка звертає увагу на те, що «адвокатура не може бути визнана громадською організацією тому, що вона є співтовариством професіоналів-юристів, які виконують покладену на них державою спеціальну функцію захисту та представництва, і діяльність адвокатів та адвокатури в цілому регулюється спеціальним законом. Власне кажучи, саме державний характер діяльності адвокатури, який проявляється в тому, що ця діяльність спрямована у своїй суті на задоволення потреб не членів адвокатури, а насамперед членів суспільства, громадян певної держави, і відрізняє адвокатуру від громадських об'єднань безпосередньо за своєю суттю» [33, с. 41]. На нашу думку, слушною є й позиція авторки, яка вказує на те, що визначення адвокатури як одного з видів громадських об'єднань потягне за собою цілу низку негативних наслідків. Так, вона стверджує, що «ставлення держави, суспільства, правоохоронних органів до адвокатури як до громадського об'єднання, а не як до співтовариства професіоналів-юристів, принижує значення адвокатури як спеціального

інституту, покликаного відстоювати права та законні інтереси громадян та юридичних осіб» [33, с. 41]. Критично ставиться до визнання адвокатури як громадської організації й Н.В. Борзих [19, с. 448], яка вказує на те, що багато вчених стверджуючи, що адвокатура – це громадська організація, допускали головну помилку, оскільки при віднесенні адвокатури до громадських організацій, вони не враховували того, що громадськими організаціями не можуть бути об'єднання, які займаються професійною діяльністю, спрямованою на виконання конкретної державно-правової функції. З таких же позицій виходить й О.А. Коваль вказуючи на те, що «основні риси об'єднання громадян не співпадають з ознаками адвокатури, оскільки остання створюється за принципом єдиної професії, а не за єдністю інтересів; для виконання покладених на адвокатуру конституційних завдань, захисту прав громадян, а не для реалізації та захисту власних прав» [34, с. 121-122].

Тут потрібно врахувати й положення п. 5 ч. 2. ст. 2 вище згаданого Закону України «Про громадські об'єднання», за яким дія цього Закону не поширюється на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення саморегульованих організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування, якими по своїй суті є адвокатура. Виходячи з цього, можна дійти до висновку, що адвокатура є інститутом громадянського суспільства, про те вона жодним чином не повинна розглядатися в якості громадської організації.

Щодо нормативного закріплення статусу адвокатури як інституту громадянського суспільства, то, на жаль, ні Конституція, ні спеціалізований Закон України «Про адвокатуру та

адвокатську діяльність» [35] чітко не врегульовують це питання. Потрібно відмітити, що в попередньому Законі України «Про адвокатуру» [36], а саме в ст. 1 даного Закону надавалося визначення поняття «адвокатура України», за яким вона розглядалася як добровільне професійне громадське об'єднання, яке було покликане згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу. Незважаючи на наявний недолік такого правового регулювання (адвокатура розглядалася як громадське об'єднання), все ж таки воно надавало можливість науковцям доходити до висновку, що адвокатура є інститутом громадянського суспільства. Так, Н.О. Обловацька робила висновок про те, що «оскільки громадські організації є невід'ємною частиною громадянського суспільства, відповідно, й інститут адвокатури можна вважати його інститутом» [20, с. 39].

На жаль, чинний Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» чітко не врегулює це питання, а визначення поняття «адвокатура України» розкривається шляхом вказівки на те, що це недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом (ч. 1 ст. 2). Хоча в даному понятті й відсутня чітка вказівка на те, що адвокатура є інститутом громадянського суспільства, це не заважає деяким авторам аналізуючи дане питання доходити до висновку, що адвокатура – це один «із важливих правозахисних інститутів громадянського суспіль-

ства, який здійснює державну функцію» [28, с. 154]. Ми не погоджуємося з такою позицією, а вважаємо, що до такого висновку можна дійти, хіба що комплексно аналізуючи положення вищевказаного Закону, зокрема положення згадуваної ч. 1 ст. 2 (адвокатура України – недержавний самоврядний інститут); ч. 1 ст. 4 (адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів) та ч. 1 ст. 5 (адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб).

Позитивно тут, на нашу думку, є практика зарубіжних країн, законодавство яких чітко визначає адвокатуру як інститут громадянського суспільства. Зокрема, ч. 1 ст. 3 Федерального закону Російської Федерації «Про адвокатську діяльність та адвокатуру в Російській Федерації» [37] передбачено, що адвокатура є професійним співтовариством адвокатів і як інститут громадянського суспільства не входить в систему органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Слід відмітити те, що таке чітке закріплення статусу адвокатури як інституту громадянського суспільства позитивно було оцінено з боку науковців. Так, О.П. Галоганов вказує на те, що «зазначеним законом адвокатура нарешті була визнана інститутом громадянського суспільства, що діє на основі принципів незалежності, самоврядування, корпоративності» [38, с. 3]. Є.М. Соломатін зазначає, що вказаний Федеральний закон «охарактеризував адвокатуру як інститут громадянського суспільства, тим самим

оформивши нове положення даної структури, яке малося на увазі і раніше, проте до останнього часу не було закріплено законодавчо» [39, с. 330]. Поділяють таку позицію науковців і П.Д. Баренбойм та Г.М. Резнік, відмічаючи те, що «адвокатура – єдиний законодавчо визнаний інститут громадянського суспільства, на який поширюється як принцип рівності, так і принцип незалежності від держави» [40, с. 5].

На доцільність на законодавчому рівні закріплення положення, за яким адвокатура визнається як інститут громадянського суспільства, вказують і К.Ж. Абовян і С.Д. Ігнатов, які зазначають, що лише такий факт «підкреслює, з одного боку, рівність адвокатури та держави в плані забезпечення захисту прав громадян, а з іншого – незалежність адвокатури від держави і обов'язок останньої забезпечити цю незалежність як складову її обов'язку щодо захисту прав громадян» [41, с. 80].

Висновки. Отже, адвокатура не отримала належного врегулювання її правового статусу (в частині визнання її інститутом громадянського суспільства) як на законодавчому, так і на конституційному рівні. Хоча про таку необхідність вказувалося не тільки на науковому [42, с. 172], а й на державному рівні¹. На жаль, це так і не було реалізовано на практиці. Враховуючи вказане, вважаємо за необхідне як на законодавчому, так і на конституційному рівні чітко закріпити правовий статус адвокатури як невід'ємного та незалежного інституту громадянського суспільства.

¹ Напр., у 2009 році у своєму вітанні з нагоди Дня адвокатури тодішній міністр юстиції України Миколи Оніщук зазначив: «Необхідно подумати й про конституційне унормування статусу адвокатури як елемента правової системи України та особливого правозахисного інституту громадянського суспільства, як професійної організації адвокатів зі спеціальним статусом, яка діє на засадах самоврядування і через яку реалізуються права юриста на зайняття адвокатської діяльністю».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В. Конституційно-правове регулювання статусу адвокатури в Україні / В.В. Заборовський // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 4. – С. 418–420. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pap.in.ua/4_2015/126.pdf.
2. Заборовський В.В. Адвокат як суб'єкт надання правової (професійної правничої) допомоги / В.В. Заборовський // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 2. – С. 248–250. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pap.in.ua/2_2016/76.pdf.
3. Гегель Г.Ф.В. Філософія права : пер. с немец. / Г.Ф.В. Гегель; ред. и сост. Д.А. Керимов, В.С. Нерсесянц; пер. М.И. Левина, Б.Г. Столпнер. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
4. Дзодзиев В. Проблема становления демократического государства в России / В. Дзодзиев. – М. : Ad Marginem, 1996. – 303 с.
5. Козьмініх А.В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А.В. Козьмініх. – О., 2008. – 18 с.
6. Теория государства и права : [учебник для вузов] / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : Издательство НОРМА. – 2002. – 616 с.
7. Козьмініх А.В. Адвокатура як інститут громадянського суспільства в сучасній науці / А.В. Козьмініх // Актуальні проблеми політики. – 2009. – Вип. 36. – С. 228–235.
8. Яртых И.С. Функции и правовой статус адвокатуры и ее общественных объединений в условиях формирования гражданского общества в Российской Федерации: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Судебная власть; прокурорский надзор; организация правоохранительной деятельности; адвокатура» / И.С. Яртых. – М., 2009. – 40 с.
9. Сопілко І.М. Місце та роль сучасної адвокатури України в правозахисному механізмі / І.М. Сопілко // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2012. – № 1. – С. 82–86.
10. Державне управління: підручник : у 2 т. / Ред. кол. : Ю.В. Ковбасюк, К.О. Ващенко, Ю.П. Сурмін та ін. – К., Дніпропетровськ : НАДУ, 2013. – Т. 2. – 324 с.
11. Петрішин О. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин / О. Петрішин // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4. – С. 3–12.
12. Святоцька В.О. Інститут адвокатури України: становлення та розвиток : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.О. Святоцька. – Л., 2010. – 20 с.
13. Мирзоев Г.Б. Правоохранительная деятельность государства и вопросы общественного контроля / Г.Б. Мирзоев. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 373 с.
14. Андриянов Н.В. Гражданское общество как среда институционализации адвокатуры : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н.В. Андриянов. – СПб., 2006. – 24 с.
15. Вільчик Т. Адвокатура та громадянське суспільство у правовій державі / Т. Вільчик // Право України. – 2014. – № 11. – С. 243–250
16. Просвиркин А.Н. Организационные основы адвокатской деятельности и адвокатуры: сравнительно-правовой анализ исторического развития и формирования нормативно-правовой базы в России и зарубежных странах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Судебная власть; прокурорский надзор; организация правоохранительной деятельности; адвокатура» / А.Н. Просвиркин. – М., 2007. – 25 с.
17. Адвокатура в России : [учебник для вузов] / под ред. Л.А. Демидовой, В.И. Сергеева. – 3-е изд., стер. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. – 576 с.
18. Тацій Л.В. Юридична природа адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і громадянина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л.В. Тацій. – Х., 2008. – 20 с.
19. Борзих Н.В. Адвокат як суб'єкт захисту та його повноваження / Н.В. Борзих // Вісник Донецького університету. Серія В «Економіка і право». – 2007. – № 2. – С. 445–455.
20. Обловацька Н.О. Адвокатура – інститут громадянського суспільства / Н.О. Обловацька // Адвокат. – 2011. – № 10. – С. 37–40.

21. Галоганов А.П. Адвокатура как институт оказания квалифицированной юридической помощи / А.П. Галоганов // Право и жизнь. – 2011. – № 7-8. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.law-n-life.ru/arch/157-158/157-158-4.doc.
22. Беньямина З.Я. Юридическая природа института адвокатуры / З.Я. Беньямина // Российская юстиция. – 2008. – № 8. – С. 29–33.
23. Гриб В.В. Адвокатура как институт гражданского общества / В.В. Гриб // Адвокатская практика. – 2010. – № 6. – С. 21–22.
24. Прилуцкий С.В. Адвокатура як інститут громадянського суспільства в умовах становлення правової держави / С.В. Прилуцкий // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 12. – С. 47–55.
25. Воронов А.А. Роль адвокатуры в реализации конституционного права на квалифицированную юридическую помощь : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Судебная власть; прокурорский надзор; организация правоохранительной деятельности; адвокатура» / А.А. Воронов. – М., 2008. – 58 с.
26. Либанова С.Э. Триединство статусов российской адвокатуры / С.Э. Либанова // Адвокат. – М. : Законодательство и экономика, 2011. – № 5. – С. 5–10.
27. Яртых И.С. Адвокатура и власть / И.С. Яртых. – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2003. – 176 с.
28. Русанова І.О. До питання визначення правової природи інституту адвокатури / І.О. Русанова // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 5. – С. 153–158.
29. Власов А.А. Адвокат как субъект доказывания в гражданском и арбитражном процессе / А.А. Власов. – М. : ООО «Юрлитинформ», 2000. – 238 с.
30. Иванова М.В. Адвокатура в Российской Федерации: организационно-правовые аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Государственное право и управление; советское строительное; административное право; финансовое право» / М.В. Иванова. – М., 1994. – 18 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1172163>.
31. Про об'єднання громадян : Закон України від 16 червня 1992 року № 2460-XII (втратив чинність) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
32. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 року № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 1. – Ст. 1.
33. Яновська О.Г. Адвокатура України : [навч. посібник] / О.Г. Яновська. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 280 с.
34. Довідник майбутнього адвоката / Т.В. Варфоломєєва, Н.М. Мироненко, З.В. Ромовська [та ін.]. – К. : Прецедент, 2010. – 1151 с.
35. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 62. – Ст. 17.
36. Про адвокатуру : Закон України від 19 грудня 1992 року № 2887 XII (втратив чинність) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
37. Об адвокатской деятельности и адвокатуре Российской Федерации : Федеральный закон от 31 мая 2002 г. № 63-ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 2002. – № 23. – Ст. 2102.
38. Галоганов А.П. Закон «Об адвокатской деятельности и адвокатуре в РФ»: необходимы ли изменения? / А.П. Галоганов // Адвокатская практика. – 2014. – № 10. – С. 3–7.
39. Соломатин Е.Н. Адвокатура как институт гражданского общества на современном этапе развития России / Е.Н. Соломатин // Известия Тульского государственного университета. – 2010. – № 1. – Ч. 2. – С. 329–336.
40. Баренбойм П.Б. Адвокатура как защитник гражданского общества / П.Б. Баренбойм, Г.М. Резник // Законодательство и экономика. – 2004. – № 9. – С. 5–11.
41. Абовян К.Ж. Об организации адвокатуры и статусе адвоката в Республике Таджикистан и Российской Федерации / К.Ж. Абовян, С.Д. Игнатов // Вестник Удмуртского университета. – 2012. – № 1. – С. 77–81.
42. Козьмініх А.В. Адвокатура як об'єкт і суб'єкт громадянського суспільства / А.В. Козьмініх // Актуальні проблеми політики. – 2010. – Вип. 39. – С. 170–173.